

ISSN 3007-2840

Қазақ тарихы

электронды журналы

Electronic journal of
Kazakh history

№ 4(184) 2024

«History and Culture» ЖШС

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ KAZAKH HISTORY

ЭЛЕКТРОНДЫ ЖУРНАЛЫ
№4 (184) 2024

ELECTRONIC JOURNAL
№4 (184) 2024

Құрылтай және баспагер:

«History and Culture» ЖШС. Алматы, Қазақстан.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті есепке қою туралы 02.11. 2023 жылғы № KZ 38RBZ00041763 куәлігі берілген.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

Founder and publisher:

«History and Culture» LLP, Almaty, Kazakhstan

Periodic press publication of the Information and Arc Committee of the Republic of Kazakhstan on communication and information and (but) on registration of information agencies 02.11. Certificate No. KZ 38RBZ00041763 dated 2023 was issued.

Published 4 times a year
(March, June, September, December)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ

Бас редактор – Жұматаев Ринат Серикович – Phd, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары – жауапты редактор Ноғайбаева Меңдігуль Сағатовна – т.ғ.к., қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры м.а. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Ангела Шоттенхаммер – тарихшы синолог, т.ғ.д., KU Leven университеті (Бельгия)

Бабақұмар Қинаятұлы – этнограф, т.ғ.к., Дебрецен университеті (Венгрия)

Эврим Олчер – этнограф, PhD, Қажы Байрам Вели университеті (Түркия)

Алтымышева Зухра Америкеруловна – тарихшы, Phd, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті (Қырғызстан)

Байгабатова Назгуль Қажымуратовна – этнограф, т.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Қазақстан)

Ақымбек Ералы – Phd, археолог. Ә. Марғұлан атындағы Археология институты (Қазақстан)

Кенжаева Наргиза Соатумуниновна – тарихшы, Phd, Шыршық мемлекеттік университетінің Репрессия құрбандарын еске сақтау музейі (Өзбекстан)

Ильсова Зибегүл Сулейменовна – тарихшы-шығыстанушы, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ның қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы – археолог, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Елтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Қазақстан)

Бесетаев Бауыржан – археолог. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Намен Абай – Phd, археолог. Назарбаев университеті (Қазақстан)

Бабабеков Акбар Давурбаевич – Phd, этнограф. Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университеті (Өзбекстан)

Гурсой Музаффер – Phd, археолог. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Жетпісбай Нұржан Ықсанұлы – Phd, тарихшы. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-chief – Zhumatayev Rinat – Phd, Al-Farabi Kazakh National University, Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology (Kazakhstan)

Deputy editor-in-chief – executive editor – Nogabayeva Mendigul – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Angela Schottenhammer – Full Professor of Chinese Middle Period & Early Modern World History at KU Leuven (Belgium)

Babakumar Kinayatuly – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, University of Debrecen (Hungary)

Evrin Ölçer Özünel – Ethnographer, PhD, Associate Professor, Ankara Haji Bayram Veli University (Türkiye)

Altymysheva Zuhra – Historian, Phd, Kyrgyz-Turkish "Manas" University (Kyrgyzstan)

Baigabatova Nazgul – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, Zhetisu University (Kazakhstan)

Akymbek Eraly – Phd, Archaeologist. Margulan Institute of Archeology (Kazakhstan)

Kenzhaeva Nargiza – Historian, PhD, Chirchik State Pedagogical University, Memorial Museum of Victims of Repression (Uzbekistan)

Ilysova Zibagul – Historian-Orientalist, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Saylaubay Yerlan – Archaeologist, Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "Eltanu" of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Besetaev Baurzhan – Archaeologist, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Namen Abay – Phd, Archaeologist. Nazarbayev University (Kazakhstan)

Bababekov Akbar – Phd, ethnographer. National University of Uzbekistan (Uzbekistan)

Gursoi Muzaffer – Phd, Archaeologist. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. (Kazakhstan)

Zhetpisbai Nurzhan – Phd, Historian. Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov. (Kazakhstan)

Журналда тарих ғылымының келесі бағыттары бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (ежелгі, ортағасырлар, жаңа және қазіргі заман), археология, деректану және тарихнама, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, ағылшын. 1993 жылдан бастап шығады

Scientific works are published in the journal in the following areas of historical science: history (ancient, medieval, new and modern), archeology, source studies and historiography, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, English. Founded in 1993.

Редакциямен баспаның мекен-жайы:
050040 Көктем-4 ы/а, 13-үй, 19 п.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

«History and Culture» ЖШС. Тел.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Журнал сайты: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Address of the editorial office:
050040 microdistrict Koktem-2, no. 13, apt. 19.
Almaty, Republic of Kazakhstan

«History and Culture» LLP. Tel.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Journal site: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ
ТАРИХНАМА**

**SOURCE STUDIES AND
HISTORIOGRAPHY**

Бауыржан Мустафаев

«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,
e-mail: baurzhanmustafa@mail.ru

ҚҰРБАНҒАЛИ ХАЛИДИДІҢ «ТАУАРИХ-И ХАМСА-И ШАРҚИ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ФЕРҒАНА ХАНДАРЫНЫҢ БАЯНЫ БӨЛІМІНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа: Мақалада атақты, өлкетанушы, тарихшы Құрбанғали Халидидің «Тауарих-и хамса-и шарқи (Шығыстың бес елінің тарихы)» атты еңбегінің қолжазбасы, сол еңбектің 1910 жылы Қазан баспасында шыққан нұсқасы мен Б.Төтенаев пен А.Жолдасов аударған, 1992 жылы «Тауарих хамса (Бес тарих)» деген атаумен шыққан нұсқадағы «Ферғана хандарының баяны» атты бөлімінің бір бөлігіне салыстырмалы, салғастырмалы, лингвистикалық, текстологиялық әдістерді қолдану арқылы талдау жүргізілді. 1992 жылы нұсқада көрсетілмеген, аударылмаған немесе қате аударылған бөліктерге зерттеу жүргізіліп, аударма жасалды. Зерттеу нәтижесінде 1992 жылғы нұсқада «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегінің көптеген бөліктері аударылмай түсіп қалған немесе дұрыс аударылмағандығы байқалды. Құрбанғали Халидидің «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегі толық, дұрыс аударылған жағдайда, шығыстанушылар, филологтар, тарихшылар т.б. зерттеушілер үшін қажетті дереккөз болмақ.

Түйін сөздер: Құрбанғали Халиди, Тауарих хамса, Ферғана хандары, қолжазба, аударма.

Сілтеме үшін: Мустафаев Б. Құрбанғали Халидидің «Тауарих-и Хамса-и Шарқи» еңбегіндегі Ферғана хандарының баяны бөліміне талдау // Қазақ тарих электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 184. No 4. 4-14 бб. (Қаз.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-4-4-4>

Bauyrjan Mustafaev

Chief Researcher at the «Otyrar Library» Research Center,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: baurzhanmustafa@mail.ru

Analysis of the section on the account of the fergana khans in Qurbanqali Khalidi's work *Tawarikh-i khamsa-i sharqi*

Abstract: This article presents a comparative, contrastive, linguistic, and textual analysis of the manuscript of the famous historian and local historian Qurbanqali Khalidi's work *Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi* (The History of the Five Eastern Countries), its 1910 edition published in Kazan, and the 1992 edition titled *Tawarikh Khamsa (Five Histories)*, translated by B. Tötanayev and A. Zholdasov, specifically the section titled "The Account of the Fergana Khans." The study focuses on parts of the text that were either omitted, untranslated, or mistranslated in the 1992 edition, providing corrections and new translations. The research reveals that numerous sections of *Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi* were either left untranslated or inaccurately rendered in the 1992 version. If the work is fully and accurately translated, it will become an essential source for scholars in fields such as oriental studies, philology, and history.

Keywords: Qurbanqali Khalidi, Tawarikh Khamsa, Fergana Khans, manuscript, translation.

For citation: Mustafaev B. Analysis of the section on the account of the Fergana khans in Qurbanqali Khalidi's work *Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi* // Electronic scientific journal " Kazakh history ". 2024. Vol. 184. No. 4. Pp. 4-14 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-4-4-4>

Кіріспе

Қазақстан тарихы мен шығыстану саласындағы көрнекті тұлға Құрбанғали Халидидің «Тарих-и жариди-и жадида» – «Жаңа тарих жазбалары» (1889) және «Тауарих-и хамса-и шарқи» – «Шығыстың бес тарихы» (1910) атты еңбектері Қазақстан мен Орталық Азия елдері-

нің тарихына қатысты құнды дереккөзі болып саналады. Бұл еңбектер Ресейдің Қазан қаласындағы «Өрнек» баспасынан жарық көрді. Бұл екі еңбек шағатай тілінде жазылған және оның ішінде араб, парсы тілдері кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, оның ішінен түрік, татар, қазақ тілінде жазылған бөлімдерді байқауға болады.

Құрбанғали Халидидің «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегі түркі тілдес халықтардың тарихы мен мәдениеті туралы жазылған құнды еңбек болып саналады. Бұл еңбектегі Ферғана ханадарының тарихына арналған бөлім маңызды орын алады.

Мақаланың мақсаты «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегіндегі Ферғана хандарының баяны бөліміне терең талдау жүргізу. Бұл талдауда Халидидің қолжазбасы, 1910 жылы Қазан баспасында шыққан нұсқасы және 1992 жылы аударылған нұсқалардың арасында орын алған айырмашылықтар мен қателіктерді зерттеу қарастырылады.

Халидидің еңбегіндегі Ферғана хандары туралы бөлімдер қазіргі тарихшылар мен зерттеушілер үшін маңызды дерек болып табылады. Алайда, аудармаларда кеткен қателіктер мен түсінбеушіліктер осы деректерді дұрыс пайдалануына кедергі болуы мүмкін. Осы себепті, бұл мақаланың мақсаты – осы мәселелерді анықтап, дұрыс аударма ұсыну болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы, салғастырмалы, текстологиялық, лингвистикалық, құжаттық-деректанулық зерттеу әдістері қолданылды. Түпнұсқа мәтін мен аударма мәтін салыстырылып, текстологиялық талдау жасалды. Еңбектегі тарихи оқиға болған жылдарды һижра жыл санауынан григориан жыл санауына ауыстырғанда кеткен ауытқушылықтарға талдау жасалды. Мақалада Еуразия ұлттық университеті „Отырар кітапханасы“ ғылыми орталығының сирек қолжазбалар қорында сақталған Құрбанғали Халидидің „Тауарих-и хамса-и шарқи“ атты қолжазбасының факсимилиесі, осы еңбектің 1910 жылы Қазан баспасынан шыққан нұсқасы, 1992 жылы Б.Төтенаев пен А.Жолдасов „Тауарих хамса (бес тарих)“ деп аударған нұсқасы және 2019 жылы Т.Қ.Жұртбай, Б.Ж.Мустафаев, Ш.Х. Бегімтаев аударған „Тауарих-и хамса-и шарқи“ Шығыстың бес елінің тарихы атты нұсқасы салыстырылып, талдау жасалды.

Талқылау

Құрбанғалидің әкесі Халид Қазан уезінің Урнаш Баши ауылында дүниеге келген. Ол жас кезінен саудагерлікке үйреніп, қазақтармен сауда-саттық жасап отырған. Кейін Аягөз қаласына (Семей облысы, Қазақ КСР) біржола көшіп ба-

рады. Құрбанғали Халиди 1846 жылы қараша айында сол қалада дүниеге келген. Сол жерде 30 жыл тұрады. Содан шекарадағы Бахты жеріне, кейін Қытайдағы Тарбағатай округінің орталығы Шәуешек қаласына көшеді (Кармышева, 1971: 100-101).

Хазіреті Құрбанғали Аягөз, Семей медреселерінде Мұхаммед Садық Ысмайылұлы және Әбдіжаппар Ғұбайдуллаұлы деген молдалардан сабақ алған (Фахреддинов, 1913: 163). Ол жерде араб, парсы, түрік тілдерін оқиды. Тіл білгенінің арқасында шығыс тарихынан көп мағлұмат алады. Құрбанғали Халиди медреседе діни білім алумен қатар, өз бетінше зайырлы ғылым салысынан да қажетті білім алады. Ол орта азиялық түркі тілдерін жақсы меңгерген, қазақ тілін жетік білген. Оған «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегіндегі қазақ ауыз әдебитінен келтірген мәліметтері куә бола алады (Кармышева, 1971: 101).

1874 жылы Құрбанғали Шәуешектегі бір мешітте өмірінің соңына дейін имамдық қызмет атқарады. Ол 1913 жылдың 14 наурыз айында дүние салған. Құрбанғали Халиди өз заманының рухани өмірінен тыс қалмас үшін, XIX ғасырдың соңымен XX ғасырдың басында Ресейде шығатын түрік тілдеріндегі кітаптар мен газет журналдарды үнемі жаздырып алдырып отырған. Әсіресе ол 1908 жылдан 1917 жылға дейін Орынборда шығып тұрған, татар тіліндегі «Шуро» журналының тұрақты оқырманы болған. Осы журналдың редакторы, белгілі тарихшы Риззадин Фахруддиновпен хат жазысып тұрған. Оған қоса, Стамбул қаласынан шығатын тарихи кітаптарды, мерзімдік басылымдарды алдырып отырған (Кармышева, 1971: 101).

«Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегін алғаш рет 1992 жылы этнография, шығыстану саласының ғалымдары Б. Төтенаев пен А. Жолдасов қазақ тіліне аударып, «Тауарих хамса (Бес тарих)» деген атпен Алматы баспасынан жарыққа шығарды. Осы еңбек шыққаннан бастап әлі күнге дейін көптеген тарихшы ғалымдар осы нұсқаны дереккөзі ретінде өз еңбектерінде пайдаланып келеді. Мысалы, Е. Бекмаханов өзінің «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты еңбегінде, М. Мағауин «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» атты еңбегінде, Ш. Керімов «Күйеу келтір, қыз ұзат» атты еңбегінде, «Тауарих хамса (Бес тарих)» кітабынан мәліметтерді пайдаланған.

Қытайдың Шығыс Түркістан өлкесінің азаматтары Хафиз Саттар Салих пен Қызыркелді Әбдірахманұлы 2014 жылы Халидидің еңбегіне

«Тауарих хамса: бес тарих» деген атпен аударма жасап, өз нұсқаларын Бейжіңдегі «Ұлттар баспасынан» басып шығарды. Бұл кітап та Б.Төтенаев пен А. Жолдасовтың аудармасы негізінде жазылған.

Осы 1992 жылы және 2014 жылы шыққан нұсқаларды Қазанда 1910 жылы шыққан нұсқамен салыстырсақ, көптеген олқылықтарды байқауға болады. Кейбір араб, парсы тілдеріндегі сөздердің, сөйлемдердің дұрыс аударылмағандығы, кейбір бөліктердің мазмұндалып аударылғандығы байқалады. «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегінің Қазанда басылған нұсқасы 798 беттен тұрса, Б. Төтенаев пен А. Жолдасов аударған нұсқа 304 беттен тұрады. Осы жерден-ақ еңбектің едәуір қысқарғанын байқауға болады.

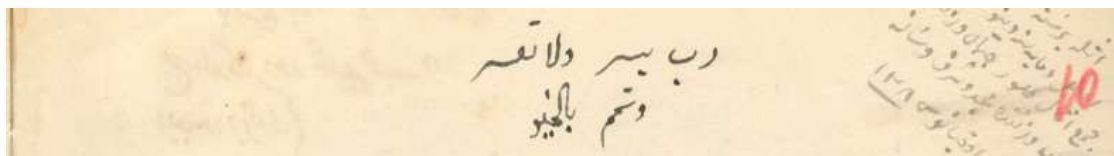
Сол себепті, 2018 жылы Халидидің «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегінің 4 бөлімін профессор Тұрсын Жұртбай бастаған топ қайта, толық аударып, „Қазақ қолжазбаларының“ 10-шы томына басып шығарды. Сонымен қатар, 2019 жылы Құрбанғали Халиди „Тауарих-и хамса-и шарқи“. Шығыстың бес елінің тарихы“ деген атаумен Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасының баспа-редакция орта-

лығы арқылы 2 том етіп шығарды.

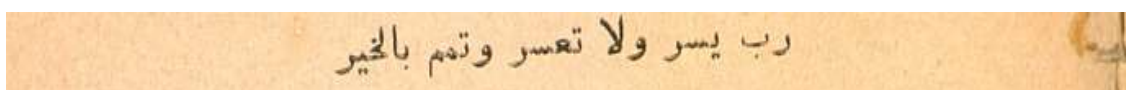
«Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегінің 1910 жылы Қазанда басылған нұсқасы 798 беттен 12 тараудан тұрады. Тараулар Ферғана хандары туралы, Алты шаһар жағдайы, Қазақтың ахуалы және хандары, Қалмақтар туралы, Ресейдің қазақ жеріне аяқ басуы және кейбір бекіністердің құрылысы, өзен, бұлақ, жыл ай атаулары, автордың қажылыққа барғандағы естеліктері, моңғол-татарлардың тарихы, Жапония туралы және Қытай хандары сияқты тақырыптарды қамтиды.

Құрбанғали Халиди осы еңбекті жазуда ауызша мәліметтерді жиі қолданған. Сонымен қатар, көптеген ғылыми әдебиеттерді пайдаланғанын айтады. Ол «Мустафаду-ль-Ахбар», «Уқиянус», «Тарих Табари», «Жуғрафия-и Кәбир», «Тибиан нафиг», «Жаһаннаме», «Шажара-и турк», „Ғиясу луғат“ т.б. әдебиеттерді үнемі қолданып отырған.

Енді «Тауарих хамсаны» аударған Б.Төтенаев пен А. Жолдасовтың (әрі қарай 1992 жылғы нұсқа) нұсқасында аударылмаған, қысқартылып мазмұндап аударылған жерлерге тоқталамыз. Қолжазба мен Қазан басылымында еңбек төмендегі шумақпен басталады.

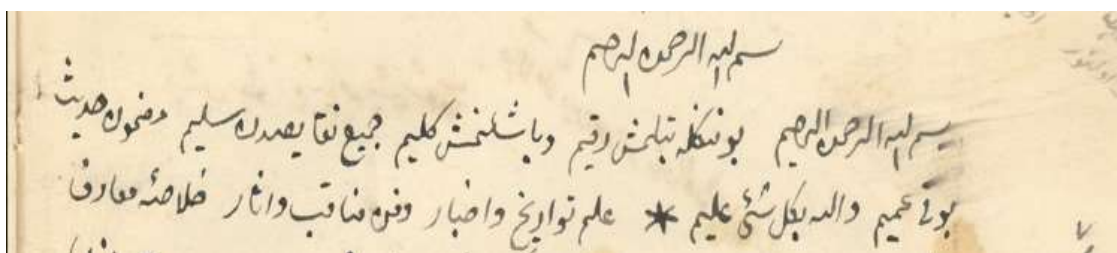

[OKFO СҚК, Т 1, №1-1]

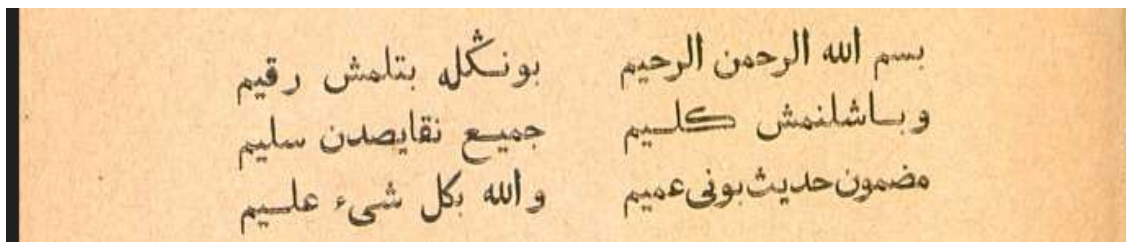

(Халидұлы, 1910: 3).

Аудармасы: Иә, раббым, қиындатпай жеңілдет
Және жақсылықпен аяқтауды нәсіп ет! (Халиди, 2019: 51)

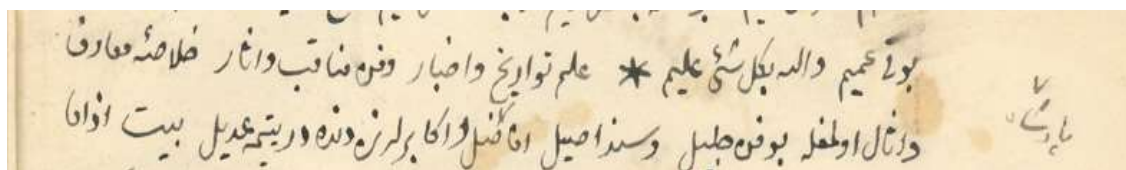

(OKFO СҚК, Т 1, №1-1).

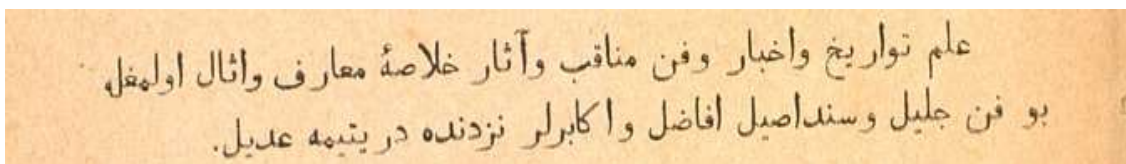

(Халидұлы, 1910: 3).

Аудармасы: Бисми-л-ләһи-р-рахмани-р-рахим. Бұл басталған сөз, Аяқталған жазба, Барлық кемшіліктерден (қателерден) ада, Күллі мазмұны жаңа. Барлығы тек Аллаға ғана аян [Халиди, 2019: 51].

(OKFO CҚК, Т 1, №1-1).

(Халидұлы, 1910: 3).

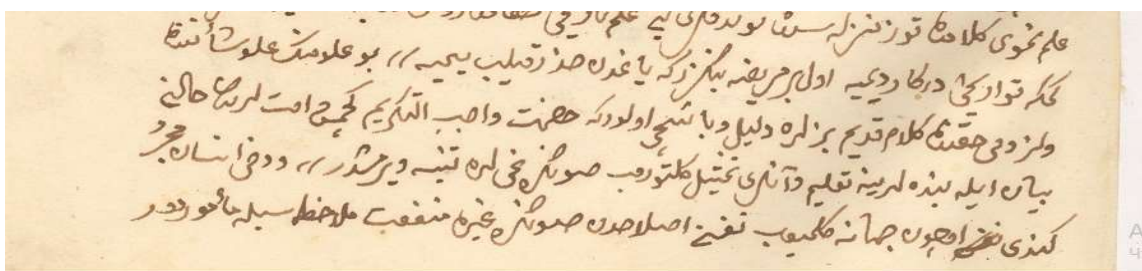
Аудармасы: Тарих ғылымы мен мағлұматтар және даналардың өнері, білім нәтижелері дәлелді болса, онда бұл – ұлы санат, ал түпнұсқадағы қолжазба, атақты, ұлы адамдардың пікірінше – қол жетпес қазына болып табылады [Халиди, 2019: 51].

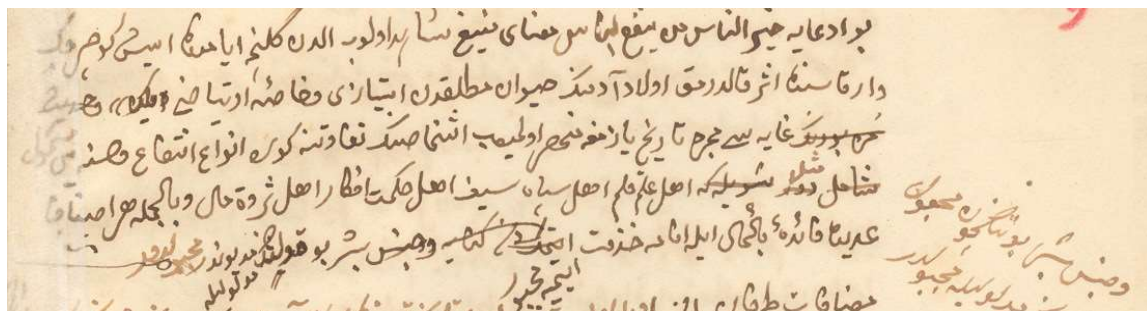
Осы жоғарыда көрсеткен үзінділер 1992 жылғы нұсқада көрсетілмеген.

Байқағанымыздай, 1992 жылғы нұсқада дінге қатысты сөйлемдер немесе толық абзацтар аударылмай, түсіп қалып отырған. Бұл еңбекті

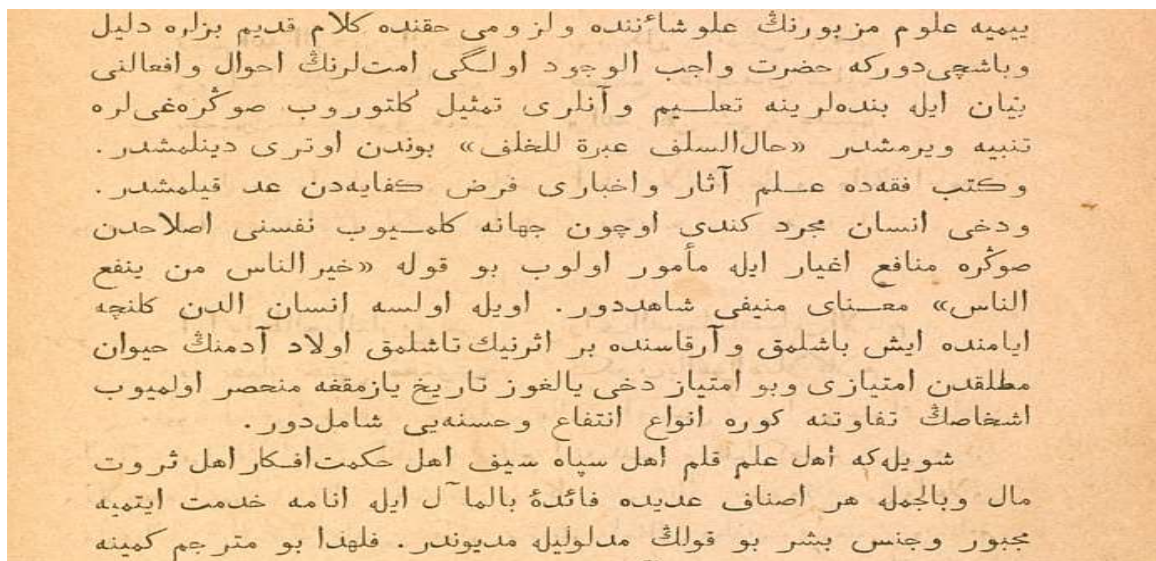
олар 1980-ші жылдардың аяғы мен 1990-шы ба-сында аударғандығын ескеретін болсақ, сол кез-дегі саяси-идеологиялық ахуалға байланысты толық аударылмай қалуы мүмкін деп ойлаймыз.

Тағы бір мысал келтірсек:

(OKFO CKK, T 1, №1-1).

(Халидұлы, 1910: 4).

Аудармасы:

Ұлы тарих ғылымының биік мәртебесі мен оған деген қажеттілік жайында айтылған көне сөздер – соған дәлел әрі бізге жол нұсқайтын бағдар болмақ. Алла тағала Құранда ежелгі ұлттардың хал-ахуалы мен істеген істерін баяндау арқылы пенделеріне тағлым көрсетіп, оларды мысалға келтіре отырып, кейінгілерге сабақ берді. «Өткендердің хал-ахуалы – кейінгі ұрпаққа ғибрат», – деп бекер айтылмаған шығар.

«Фиқһ» кітаптарында тарих ғылымы – «парыз кифая» болып табылады. Адам бұл дүниеге жалғыз өзінің қамы үшін келген жоқ. Ол өзін-өзі дұрыс жолға қойып, пайдалы іспен шұғылданып: «Жақсы адамның пайдасы көпке тиеді», – деген мағынаға сай өмір сүруі тиіс. Олай болса, әр адам өз өмірінде қандай да бір іс тындырып, өзінен кейінгілерге белгі қалдыруы тиіс. Адам баласы жан-жануарлардан артық етіп жаратылған. Бұл артықшылық, мысалы, тек тарих жазумен ғана өлшенбейді, әр адам өле-өлгенше өзі қолынан келген ісімен айналысуы керек. Сондықтан да, ғалымдар – қаламымен, әскер – найза ұшымен, хикмет иелері – ойларымен, байлар – мал-мүлкімен жақсылыққа үлес қосуға, сөйтіп, олардың барлығы және әрқайсысы жұртшылыққа пайдасын тигізуі уәжіп (Халиди, 2019: 53).

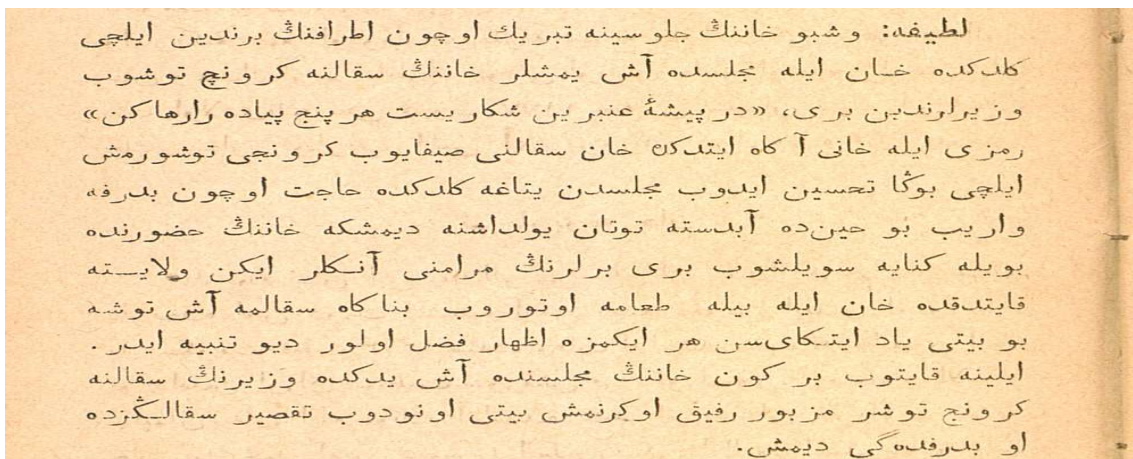
Құрбанғали Халиди осы еңбегінде тарихи кезеңдерді көрсетуде һижра бойынша жыл санау жүйесін қолданған. Төтенаев пен Жолдасов нұсқасында һижра бойынша берілген жылдарды григориан жүйесіне ауыстыру үшін һижра жылына 583 тұрақты санын қосу керек деп жазылған (Халид, 1992: 8). Бұл нұсқамен есептейтін болсақ, еңбектегі григориан жылдары 4-5 жыл кемге шығып отырады. Сондықтан біз 2019 жылғы нұсқада (һижра x 0,97) +

621,6 формуласын қолдану арқылы григориан жылдарын дұрыс жазуға тырыстық. Мысалы, Шахрух хан һижра бойынша 1121 жылы таққа отырды десе, $1120 + 583 = 1704$ жыл болады. Ал біз ұсынған формула бойынша $(1121 \times 0,97) + 621,6 = 1709$ жыл болады. Қазір интернет желісінде һижра жылын григориан жылына ауыстыратын көптеген сайттар бар, солармен тексеріп көргенде біздің нұсқа дұрыс шығып отырады.

Халиди Алтын бесіктің ұрпақтары туралы тарихты айта келе арасына қызықты оқиғаларды қосып отырады. Ондай оқиғалар да 1992 жылғы

нұсқада берілмей, түсіп қалған. Мысалы Шахрух ханның таққа отыруына қатысты болған оқиғаны былай баяндайды:

(Халидұлы, 1910: 4).

Аудармасы: Анықтама: Осы Шахрух ханның таққа отыру рәсімін құттықтау үшін көрші елдің бірінен елші келеді. Ханның дастарханында ас ішіп отырғанда, ханның сақалына күріш жабысып қалады. Сонда уәзірлерінің бірі:

«Қамбадағы астықты жемек үшін аң келді,

Бес жауынгер жіберіп, оны атып ал енді», – деп жұмбақтап сөйлеп, ханға емеуірін етеді.

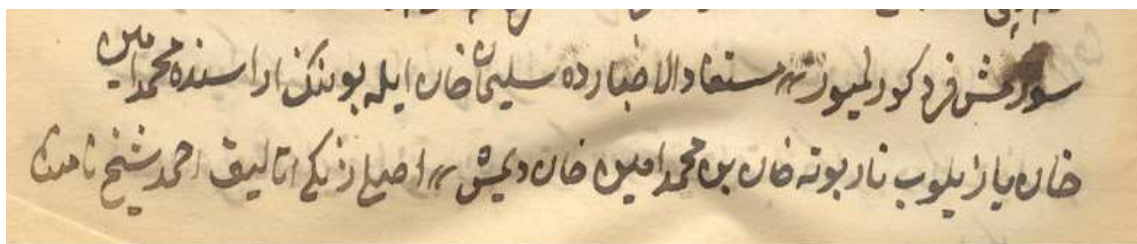
Хан сақалын сипап, күрішті сиырып тастайды. Мұны аңғарған елші риза болады. Отырыстан кейін, жатар жеріне келіп, дәрет алуға барады. Сол жерде тұрған жолдастарына ханның қабылдауында көзімен көргенін айтып: «Олар бір-бірінің айыбын емеуірінмен түзетеді екен. Елімізге қайтқанда ханымызбен бірге дастархандас болғанда, сондай жағдай қайталана қалса, әлгі тәмсілді айтарсыңдар. Сонда абыройымызды сақтаймыз», – деп ескертеді. Еліне қайтып, оралған соң, бір күні ханмен бірге дастархандас болады. Сонда уәзірдің сақалына күріш жабысып қалады. Қасындағы серігі әлгі

тәмсілді ұмытып қалып: «Тақсыр сақалыңызға дәретханада айтқан...», – деп көсілте жөнеліпті-міс (Халиди, 2019: 63).

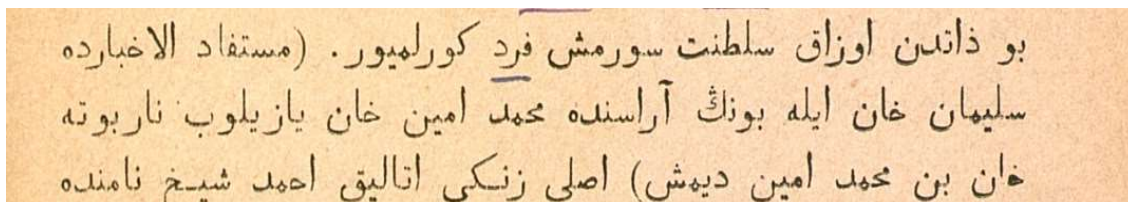
Төтенаев пен Жолдасов бұндай әңгімелерді аударуды маңызды деп есептемеген сияқты.

Халиди қолжазбасында осы жерді хашия түрінде қағаздың шетіне ұзынынан жазған, соған байланысты қолжазбаның суретін бұл жерде көрсете алмадық.

Қазан басылымы мен қолжазбада Халиди кейбір мәліметтерді қайдан алғанын көрсетіп, жазып отырады. Нарбота хан туралы бөлімде төмендегідей сөйлем бар:

[OKFO СҚК, Т 1, №1-1]

(Халидұлы, 1910: 10).

Аудармасы: «Мустафаду-ль-Ахбар»¹ кітабында: «Сүлеймен хан мен Нарботаның арасында Мұхаммед Амин хан бар» – деп атап көрсетіп, оның ныспысын «Мұхаммед Амин ұлы Нарбота хан», – деп жазған [Халиди, 2019: 63].

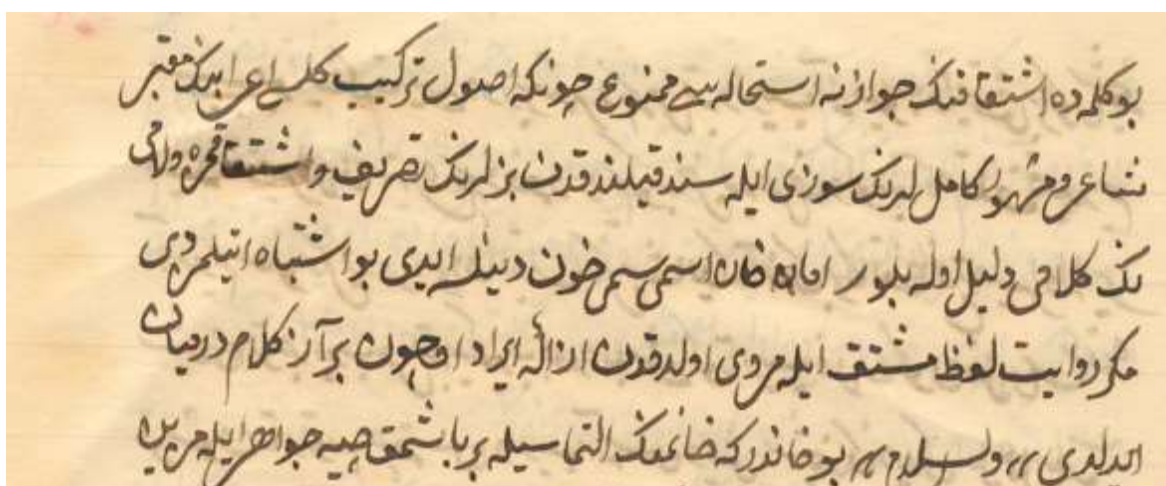
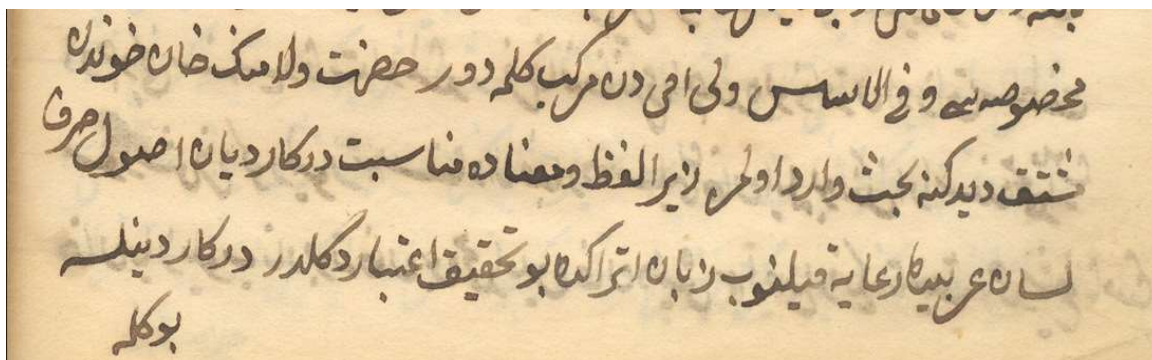
1992 жылғы нұсқада осы сөйлем аударылмай қалған.

1992 жылғы нұсқада кейбір дұрыс аударылмай қалған сөйлемдер де кездесіп отырады. Осы Нарбота хан туралы бөлімде:

«وفى الاساس ولى امى دن مركب كلمه دور» – уә фил-әсәс уәли уммиден мураккаб кәлимә дүр [Халидұлы, 1910: 10], деген сөйлем 1992 жылғы нұсқада «Әл-Асас» кітабы «улеми» сөзін «уәлиумм» деген

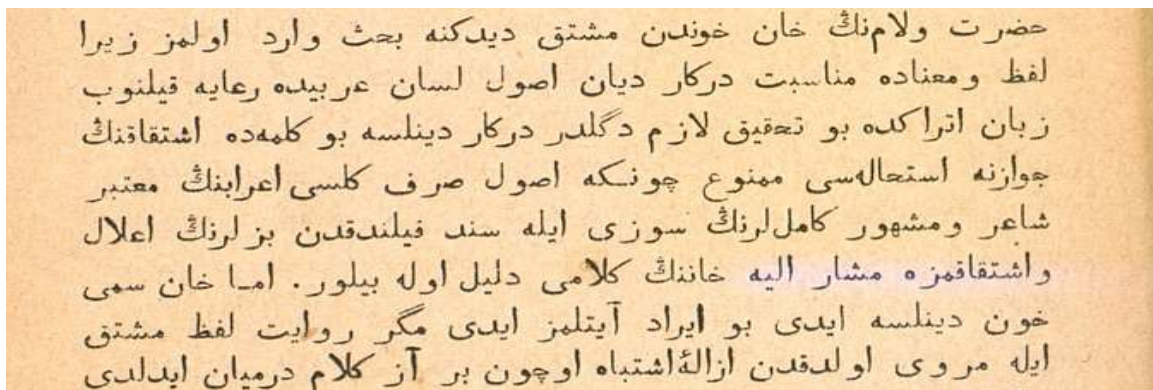
сөзден құралған күрделі сөз [Халид, 1992: 11], – деп аударылған. Осы жердегі «фи-л-әсәс» деген сөз кітап туралы емес, араб тілінен аударғанда «негізінде» деген мағынаны береді. Сонда жоғарыдағы сөйлем «Негізінде, «уәли» мен «уммиден» құралған сөз», – деп аударылғаны дұрыс болады.

Халиди өз еңбегінде кейбір сөздердің шығу тегіне, мағынасына талдау жасап, оны қандай дерек көзінен алғанын жазып отырады:

(OKFO CҚК, Т 1, №1-1).

¹ «Мустафаду-ль-Ахбар» – Толық атауы «Мустафаду-ль-Ахбар фи ахуал Қазан уә Булғар». Бұл тарихи шығарманы татардың белгілі ғұламасы Шиһабуддин Маржани жазған. Еңбек 1885 жылы Қазанда жарық көрген.

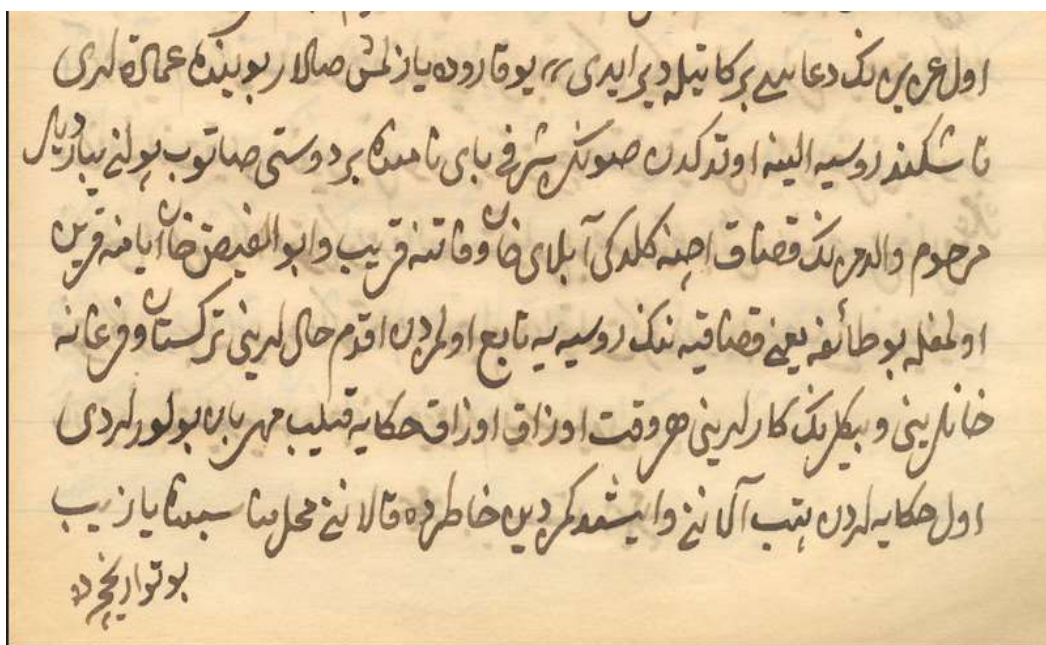

(Халидұлы, 1910: 11).

Аудармасы: Енді хазірет уламның: хан – «хунның» түбірінен шыққан сөз дегенін зерделеп көрейік. «Усул лисан арабия» (Лисану-л-араб болуы мүмкін)² кітабында «хан» мен «хун» да сөз бен мағына жағынан сөйкес келеді деп айтылғанымен, түрк тілдерінде бұл зерттеуді қажет етпейді. Бұндай сөзжасам түрлерін өзгертуге тиым салынады. Өйткені сөзжасам әдістерінің барлығы арабтардың сыйлы ақындары мен ғұламаларының сөзімен бекітілетіндіктен де, біздің иғлал³ және жана сөз тудыру әдістерімізге аталмыш ханның сөзі дәлел бола алады. Ал хан сөзі «хун»⁴ болып айтылатын болса, ол талқыланбас еді. Қате пікірлерді жою мақсатымен жоғарыда айтылған сөз төңірегінде біраз әңгіме қозғалды (Халиди, 2019: 67).

1992 жылғы нұсқада кейбір ұзақ баяндалатын бөліктер қысқаша ғана мазмұндап аударылып берілген. Мысалы: «Сонда Салар бойында қалған үйін сатып Шарафи бай деген бір досы ақшасын жіберіп еді. Марқұм-

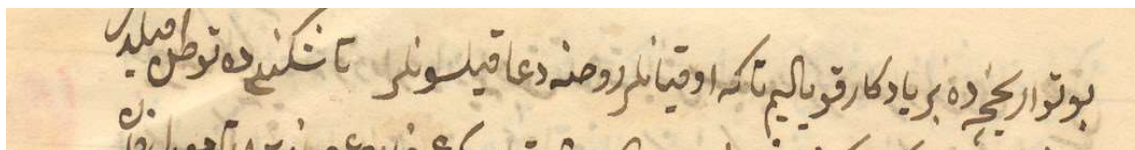
ның қазақтардың ішіне келуі Абылай ханның қаза болған мезгіліне жақын, Әбул Файз хан дәуіріне тұстас екен (Халид, 1992: 14). Осы бөлік қолжазба мен 1910 жылғы нұсқада былай баяндалады:

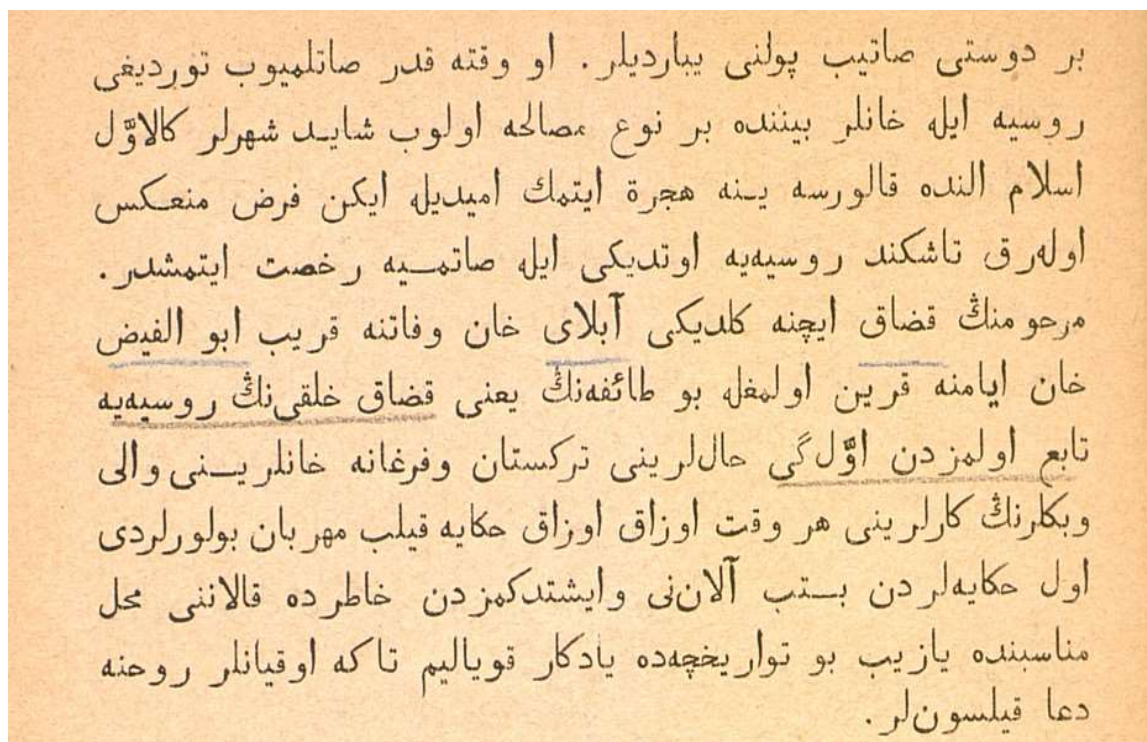
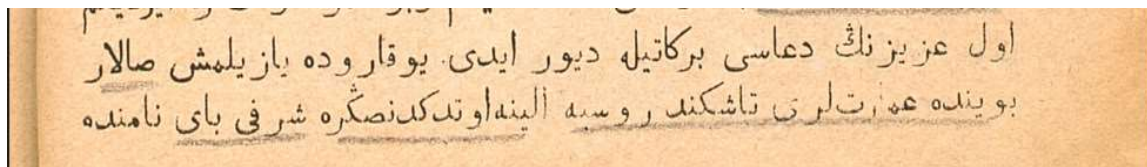
² Лисану-л-араб – 20 томнан тұратын араб тілінің түсіндірме сөздігі. Бұл сөздікті 1882 жылы Мысырдың атақты ғалымы, ислам мен араб тілі ғылымының білгірі Ибн Манзур (1817-1893) жарыққа шығарған.

³ Иғлал – араб тіліндегі дауысты дыбыстардың орын алмасуы.

⁴ Хун – пар. қан, қантөгіс, өлім.

(OKFO CKK, T 1, №1-1).

(Халидұлы, 1910: 18-19).

Аудармасы: Ташкент қаласы Ресейдің қоластына кіргеннен кейін Шарафи бай есімді бір досы жоғарыда айтылған Салар бойындағы қора-жайды сатып, ақшасын жіберіп еді. Сол уақыттағы Ресей мен хандардың арасындағы келісім-шарт бойынша бұл жер ешкімге сатылмай тұрған еді. Бәлкім, бұл шаһар бұрынғыдай мұсылмандардың қолында болғанда, онда тағы да көшіп келуіміз мүмкін деген үміт өшпес еді. Дегенменен де заман талабы оған бағынбады, Ташкент шаһары Ресейге қарағаннан кейін қора-жайды сатуға рұқсат берілді.

Марқұм әкеміз – Абылай хан өлімі мен Әбіл-файыз ханның билік заманына жақын уақытта қазақ арасына көшіп келген. Бұл – осы тайпаның, яғни, қазақ елінің Ресейге әлі бағынбаған кезі еді. Сондықтан да әкеміз маған: қазақтың еркін кезіндегі тарихын, сонымен қатар, Түркістан мен Ферғана хандарының, уәлилер мен бектердің арасындағы оқиғаларды үнемі ұзақ-ұзақ

баяндап бергенді ұнататын. Сол естіген хикаялардың ішіндегі есімізде қалған оқиғаларды осы тарихымызды жазу барысында пайдаландық. Мұны оқығандар әкеміздің рухына дұға қылар деп ойлаймыз [Халиди, 2019: 81-83].

Көріп отырғанымыздай, 1992 жылғы нұсқада дұрыс аударылмаған, түсіп қалған, қысқартылып аударылған бөліктер көптеп кездеседі. 1992

жылғы нұсқадағы жіберілген барлық олқылықтарды бір мақалаға сыйғызу мүмкін емес. Бұл зерттеу келешекте әрі қарай жалғасын табады.

Нәтижелер

Зерттеу барысында «Тауарих-и хамса-и шарқи» еңбегінің 1992 жылғы аударма нұсқасындағы кейбір бөліктердің толық емес немесе дұрыс аударылмағаны анықталды. Сонымен қатар нижра жыл санау үлгісімен берілген жылдарды григориан жыл санау үлгісіне ауыстырудағы кемшіліктер анықталды. Бұл Құрбанғали Халидидің «*Тауарих-и хамса-и шарқи*» еңбегіндегі тарихи маңызы бар ақпараттың түсіп қалуына немесе дұрыс жеткізілмеуіне әкеліп соқтырды. Сонымен қатар, кейбір терминдер мен атаулардың аудармасы дұрыс тандалмағаны байқалды.

«*Тауарих-и хамса-и шарқи*» еңбегіндегі еңбегіндегі мәліметтер негізінде, Ферғана хандарының рөлі мен олардың Орта Азияның саяси тарихындағы орны нақтырақ айқындалды. Бұл бөлімнің дұрыс әрі толық аударылуы, Ферғана аймағындағы тарихи процестердің терең түсінілуіне ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері «*Тауарих-и хамса-и шарқи*» еңбегінің шығыстанушылар, филологтар, тарихшылар үшін құнды дереккөз болып табы-

латынын көрсетті. Аудармада кездескен қателіктерді түзету арқылы бұл еңбек қазіргі заманғы зерттеулер үшін тиімді пайдаланылуы мүмкін.

Қорытынды

Мақалада ұсынылған түзетулер мен жанаша аударма арқылы «*Тауарих-и хамса-и шарқи*» еңбегінің толық және дұрыс аударылуын қамтамасыз ету керек. Бұл шығыстанушыларға, тарихи зерттеулер жүргізетін ғалымдарға осы еңбекті тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Аудармадағы түзетулер еңбектің ғылыми құндылығын арттырады. Болашақта осы еңбектің басқа бөліктеріне де салыстырмалы зерттеулер жүргізілуі қажет. Сол арқылы Орталық Азия халықтарының тарихын терең зерттеуге мүмкіндіктер ашылады деп ойлаймыз.

Аудармадағы дәлдік пен толықтық мәселелерін шешу үшін болашақта атқарылатын жұмыс өте маңызды. Ғылыми қауымдастыққа, тарихшылар мен филологтарға, сондай-ақ студенттер мен зерттеушілерге осы еңбек үлкен пайда әкеледі деп сенеміз.

Қысқартулар

ОКФО СҚҚ – «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының сирек қолжазбалар қоры

Әдебиеттер

- Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында – Алматы: Санат, 1994. 416 б.
- Кармышева Дж.Х. Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбанғали Халиди // Советская этнография, 1971. №1. С. 100-110.
- Керімов. Ш. Күйеу келтір, қыз ұзат. Алматы: Ана тілі, 1992. 112 б.
- Қазақ қолжазбалары: Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д.д. V ғ. бастап – XX ғ. дейін): 10 томдық басылым / Түпнұсқадан қазақ тіліне ауд. Т. Жұртбай, Б. Мұстафаев, Ш. Бегімтаев. Л. Н. Гумилев атынд. Еуразия Ұлттық ун-ті жанындағы «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы. Алматы: Ел-шежіре, 2018. Т 10. 496 б.
- Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Алматы: Ана тілі, 1992. 176 б.
- Өзбек (Ферғана хандары) тарихына қатысты қолжазбалар // ЕҰУ „Отырар кітапханасы“ ғылыми орталығының сирек қолжазбалар қоры. Т 1, №1-1 Шәуешектік Құрбанғали қари Халидовтың архивінен
- Фахруддинов Р. Құрбанғали Халидұлы тарихқа қызмет етуші ғалымдарымыздан // Шуро, 1913. №6. 163 б.
- Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих) / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.
- Халид Қ. Тауарих хамса: бес тарих. / Ауд. Хафиз Саттар Салих, Қызыркелді Әбдірахманұлы. Бейжің, 2014. 470 б.
- Халиди Қ. «Тауарих-и хамса-и шарқи» – шығыстың бес елінің тарихы: бірінші кітап. – Астана: ҚР Ұлттық академиялық кітапханасының баспа-редакция орталығы, 2019. 326 б.
- Халидұлы Қ. Тауарих-и хамса-и шарқи. – Қазан: Өрнек, 1910. 798 б.

References

- Bekmakanov E. Kazakhstan XIX ghasyrdyn 20-40 zhildarynda [Kazakhstan in the 20s-40s of the 19th century] Almaty: Sanat, 1994. 416 p.
- Karmysheva Dzh.Kh. Kazakhstanskii istorik-kraeved i etnograf Kurbangali Khalidi. [The Kazakh historian, regional and ethnographer Kurbangali Khalidi] //Sovetskaya etnografiya, 1971. – №1 pp.100-110.

Kerimov Sh. Kuieu keltir, kyz uzat. Almaty: Ana tili, 1992. 112 p.

Qazaq qolzhazbalary [Mätin] : Köne türki zhane qazaq zhazba ädebi muralary [Kazakh Manuscripts: Ancient Turkic and Kazakh Written Literary Heritage] (b.d.d. V g. bastap – XX g. deiin) : 10 tomдық basylym. //Tupnusqadan qazaq tiline aud. T. Zhurtbai, B. Mustafaev, Sh. Begimtaev]; L. N. Gumilev atynd. Eýraziya Ultyq un-ti zhanyndagy “Otyrar kitapkhanasy” ğylymi ortalygy . Almaty : El-shezhire , 2018. T 10. 496 p.

Magauin M. Qazaq khandygy dauirindegi ädebiiet. [Literature from the Era of the Kazakh Khanate]. Almaty: Ana tili, 1992. 176 p.

Ozbek (Fergana khandary) tarikhyna qatysty qolzhazbalar [Manuscripts Related to the History of Uzbek (Ferghana Khans)] // EEU „Otyrar kitapkhanasy“ ğylymi ortalygynyñ sirek qolzhazbalar qory. T 1, №1-1 Shäueshektik Kurbangali qari Khalidovtyn arkhivinen

Fakhruddinov R. Kurbangali Khaliduly tarikhqa qyzmet etushi gharlymdarymyzdan [Kurbangali Khaliduly: One of Our Scholars Serving History] // Shuro, 1913. №6. 163 p.

Khalid Q. Tawarikhamsa (Bes tarikh). [Tawarikh Hamsa (Five Histories)] / Aud. B. Tötenaev, A. Zholdasov. Almaty: Kazakhstan, 1992. 304 p.

Khalid Q. Tawarikhamsa: bes tarikh.[Tawarikh Hamsa (Five Histories)]/ Aud. Khafiz Sattar Salikh, Qyzyrkeldi Äbdirakhmanuly. Beijing, 2014. 470 p.

Khalidi Q. «Tawrikhi-i khamasa-i sharqi» – shyghystyn bes elinyn tarikhly: birinshi kitap. [“Tawrikhi-i Khamasa-i Sharqi” – History of Five Eastern Nations: The First Book]. Astana: QR Ultyq akademiyaqyq kitapkhanasynyn baspa-redaktsiya ortalygy, 2019. 326 p.

Khaliduly Q. Tawarikh-i khamasa-i sharqi. Qazan: Örneq, 1910. 798 p.

МАЗМҰНЫ

Деректану және тарихнама

<i>Мустафаев Б.</i> Құрбанғали Халидидің «Тауарих-и Хамса-и Шарқи» еңбегіндегі Ферғана хандарының баяны бөліміне талдау	4
<i>Елеуов М., Молдахмет А.</i> Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы алтын орда дәуірінің қалалары: фольклорлық және жазба деректер бойынша.....	15

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақсан

<i>Алтымышова З., Мамадалиева А.</i> Қырғызстан мен Қазақстандағы байларды тап ретінде жою саясаты: салыстырмалы талдау	24
<i>Токашева А.</i> 1940 және 1950 жылдардың басындағы ғылыми басылымдардың тақырыптық мазмұны мен қызметіне тарихи талдау	33
<i>Досмаханова М.</i> Қызылорда облыстық телеарнасының 1991-2024 жылдардағы даму тарихы	39

Археология

<i>Шақшақов Қ.</i> Археолог В.Ф.Зайберттің ғылыми еңбектері тарихи дереккөз ретінде.....	48
---	----

CONTENTS

Source studies and historiography

- Mustafaev B.*
Analysis of the section on the account of the Fergana khans in Gurbanqali Khalidi's work *Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi*.....4
- Yeleuov M., Moldakhmet A.*
Cities of the Golden horde in the lower reaches of the Syrdarya river: according to folklore and written sources 15

New and modern Kazakhsan

- Altymyshova Z., Mamadalieva A.*
Dekulakization policy in Kyrgyzstan and Kazakhstan: a comparative analysis.....24
- Tokasheva A.*
The processes of development of historical science in the post-war years.....33
- Dosmakhanova M.*
The history of the development of the Kyzylorda regional tv channel in 1991 to 2024 39

Archaeology

- Shakshakov K.*
Scientific works of the archaeologist V. F. Zaibert as a historical source 48